

VAN GÖLÜ ÇEVRESİ AĞIZLARININ ÖZELLİKLERİ

HAMZA ZÜLFİKAR

On yıla yakın bir süreden beri Doğu Anadolu ağızlarından derlediğim halk ağızı metinlerinden birkaç örneği, bu yerinde bir girişimin ürünü olan *Ömer Asım Aksoy Armağanı* içinde yayımlamakla Onun halk ağzına verdiği önemi, yaptığı hizmetleri anmak istiyorum.

“Van Gölü Çevresi Ağızları” diye planladığım geniş bir çalışmanın küçük bir ürünü olarak aşağıdaki metinleri ve bu metinlerin sesbilim açısından incelemeceğini vereceğim. Bugüne kadar açıklığa kavuşmamış olan bu bölgenin ağızları, az da olsa, böylece aydınlanmış olacaktır.

“Van Gölü Çevresi Ağızları” üzerinde bugüne kadar pek az durulmuştur. A. CAFEROĞLU¹, kitabının 3-50. sayfaları arasında Van ve yöresinden metinler vermiştir. Aynı kitabın 53-70. sayfaları arasında da Bitlis ve yöresinden derlenmiş metinler yer almaktadır. Bitlis ve yöresinden derlenmiş metinlerin 13 satırlık bir bölümü Bitlis, geri kalanı da Ahlat ağızı ile ilgilidir. Gerek Van ve gerekse Bitlis illeri ve yörelerinden derlenmiş bu metinlerin çoğu manzumdur. Ayrıca A. CAFEROĞLU’nun bölgemizden derlediği bu metinler², ilk çalışma olması yüzünden yer yer ses özelliklerini yansıtmaktan uzaktır. Bu derlemenin yanı sıra benim³ bu yöreden derlediğim halk edebiyatı örnekleri vardır.

1 CAFEROĞLU, A., *Anadolu İlleri, Ağızlarından Derlemeler* (Van, Bitlis Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları) İstanbul Ün. Ed. Fakültesi no: 487, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1951, 288 s.

2 Bitlis’te güneşin doğması için çocuklar arasında söylenen bir yakarış, aşağıdaki biçimde yazıya geçirilmiştir.

I

Güneş güneş gel gel
Baban evinde toydur
Dolma pılav boldır
Ya üstünde goldır

Oysa bu yakarışın ses değerlerine göre gerçek biçimi şöyledir:

Güneş güneş gel gel
Baban evinde toydü
Tolme pılav boldü
Yağı üstünde boldü

II

Gare gız at çaya
Gırmızı gızın al gel
Mehs pavucun gi gel
Kehlän atan bin gel

Kere kızın at çaye
Kırmızı kızın al gel
Mehs pavucun giy gel
Kehlän atan bin gel

3 ZÜLFİKAR, H., *Bitlis’te Derlenmiş Atasözleri, Deyimler, Alkış, Kargış ve Bilmeceler*, Türkoloji D. III.c. 1968 65-105 s.

Van Gölü çevresi, tarihin her döneminde ilgi çeken hareketli bir bölgedir. Sarp ve aşılması güç dağlarıyla, otlakları, yaylaları ve temizlik kaynağı sodalı gölüyle birçok boy ve devleti kendine çekmiş, pek çok kez el değiştirmiştir. Ermeniler ve Bizanslılardan kalma kiliseler, kaleler ve mezarlarla Selçuklular, Mervanîler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılardan kalma künbetler, medreseler, hanlar, hamamlar, köprüler, kaleler ve mezarlar bu bölgedeki nüfus kalabalığını gösteren ve uygarlık düzeyini yansıtan önemli yapılardır.⁴ Malazgirt'te, Erciş'te, Reşadiye'de, Gevaş'ta özellikle Ahlat'ta, Bitlis'in merkez bucağı Güroymak'ta, köylerinden olan Yukarı Morh ve Kaleli (Mişkan) 'de geniş alanlara yayılmış mezar taşlarındaki koç, koyun, at, kılıç, kalkan sadak süslemeleri yanında özellikle Şamanizmle ilgili olabilecek türlü motifler ve ölüm nedenlerini yansıtan mezar taşlarındaki işlemler dikkate değerdir. Bütün bunlar, bölgenin büyük bir mücadele alanı olduğunu, gelmiş geçmiş uygarlıkları yansıtmaktadır.

Türklerin Van Gölü çevresine gelişleri Anadolu'nun alınmasından öncedir. Yeni yurtlar bulmak, Batı'nın verimli zengin topraklarından yararlanmak, özellikle Nişapur ve çevresinde sıkışıp kalan Türkmenlere yeni yerleşme bölgeleri kazandırmak ve İslamiyetin sınırlarını genişletmek amacıyla Selçuklu orduları, 1018 yılından Anadolu'nun fethine kadar olan süre içinde birkaç kez bu bölgelere gelmiş, buradan Anadolu içlerine akınlar yapmışlardır. Düzenli ordularla ilk kez bu yörelere gelen ÇAĞRI BEG'dir. 1018'de buraları dolaşan ÇAĞRI BEG, geri Buhara'ya dönmüştür. Bunu aralıklarla Türkmen akınları izlemiştir. 1054'te TUĞRUL BEG, gölün kuzey-batı kıyılarını alarak Malazgirt'e yönelmiştir. Van Gölü çevresi ile Bitlis ve Diyarbakır o yıllarda Mervanî emirlerince yönetilmekteydi. TUĞRUL BEG, bu bölgelerin gene Mervanî yönetiminde kalmasına izin vermiş daha sonra bu yörelere gelen Alparslan da buna uymuştur. Bu durum 1084 yılında Selçuklu emiri FAHRÜ'D-DEVLE MUHAMMED BİN CÜHAYR'ın Van'dan Diyarbakır'ı da içine alan bütün bu bölgeleri Mervanîlerden alarak Selçuklu topraklarına katmasına kadar sürmüştür. Böylece 1050 yıllarından beri bu topraklara gelen Türkmen boyları, örgütlenerek kendi yönetimlerini, kendi beyliklerini kurmaya başlamışlardır.

Selçuklu devletinin Türkmenlere yurt bulmak ve onları yerleştirmek düşüncesine bağlı olarak Doğu Anadolu'da kurulmasına yardımcı olduğu beyliklerden biri Güney-doğu Anadolu'da ve Suriye'nin kuzeyinde Elazığ'a kadar uzanan bölgelerde bulunan Artuklulardır. Mengüçük Beyliği Erzincan, Kemah ve Divriği bölgelerini yurt edinmişlerdir. Sökmenliler ise Ahlat'ta bulunmaktadır. Kaynaklar bunlara Ermenşahlar da derler. Bu devlet kurulduğundan

4 APTÜRRAHİM ŞERİF, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, 104 s. + 22 levha. KARAMAÇARALI, B., *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyetleri Enstitüsü, Güven Matbaası, Ankara 1972, XI+ 292 s.+ CXLIII levha. KAFESOĞLU, İ., *Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*, İstanbul Üniv. Ed. Fakültesi D. İstanbul 1949, 1. c. 1. s. 181 s.

(1100) kısa bir süre sonra Van'dan Bitlis'e, oradan Silvan'a, kuzey-batıda Muş ve çevresine kadar yayılmışlardır. Bu beyliklerden biri de Bitlis'te bulunmaktadır. Dilmaçoğulları adı verilen bu beyliğin kurucusu DİLMACI OĞLU MEHMET BEG'dir. Onun oğlu TOĞAN ARSLAN kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Bitlis beyi olarak önceleri Sökmenlilere daha sonra da Artuklulara katılmıştır.⁵

Bu tarihi bilgilerin ışığı altında Türkçe'nin, yerleşik hayata geçen Türkmenler eliyle bölgemizde 1100 yıllarından bu yana geçerli bir dil olduğu ortaya çıkmaktadır. Oysa 1046 yıllarında Mısır'a gitmekte olan gezgin NASİR-İ HUSREV Ahlat'ta Arapça, Farsça, Ermenice konuşulduğunu yazar.⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkler çoğunlukta olarak bu bölgelerde Ermeni, Kürt ve öteki Yakubî, Süryanî gibi topluluklarla birlikte yaşamışlardır. Bu topluluklar içişlerinde, ibadetlerinde serbest kalmışlardır. Ancak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra anlaşmazlıklar ve çekişmeler baş göstermiş ve bu durum gittikçe düşmanlığa dönüşmüştür. İç çekişmeler, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşüne bağlı olarak artmış, huzursuzluklar büyümüştür. Rusların 1914 yılından başlayarak bu yörelere gelişleriyle yerli halkın özellikle şehirlilerin hepsi güney illerine göç etmiş ve bu toprakları Ruslara bırakmışlardır. 1917 yılında Rusların çekilmesiyle buralara geri dönmüşse de eski nüfus kalabalığına hiçbir zaman erişilememiştir. 1897 (h. 1316) tarihli *Bitlis Salnamesi*'nde⁷ Bitlis'in nüfusu 400.000 kişiye yakın olarak gösterilmektedir. Oysa 1940 sayımında ilin nüfusu yalnızca 68.825 kişi kadardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 1930 yıllarına kadar aşiret beylerinin zulüm ve baskıları, can ve mal güvensizliği, soygunlar, rahat yolculuk yapamama korkusu asayişsizlik bu bölgeyi kasıp kavurmuştur. Bu durum Cumhuriyetin kurulması ve kökleşmesine kadar sürüp gelmiştir. Başlangıçtan Cumhuriyetin kuruluş ve kökleşme dönemlerine kadar bu yöredeki kargaşalık ve huzursuzlukları belgeleri ile ele almış olsaydık Cumhuriyetin bu bölgeye getirdiği güven ve iç barışı daha iyi anlamış olurduk. Ancak, konunun sınırlı olması yüzünden bölgenin tarihini gereği gibi ele alamadığımız gibi özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyete kadar olan olayları da işleyemedik.

Van Gölü çevresinde konuşulan ağızların ilgi çekici yanları vardır. Gölün güneydoğu şeridinden içerilere gidildikçe Türkçe'ye rastlanmazken gölün Van ve çevresinden başlayarak Tatvan'a kadar olan kıyı şeridinde Türkçe geniş ölçüde yaygındır. Doğu Anadolu'nun kuzey ve kuzeybatıya açılan bu kıyı

5 TURAN, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu yayını, İstanbul Matbaası, İstanbul 1973, 275 s.

6 *Sefername*, Tahran 1340, 8-12. s.

7 Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi 29419 ve A 11/1869.

şeridi üzerinde Erciş, Adilcevaz, Ahlat'ta Türklerin bu bölgelere geldikleri günlerden bugüne Türkçe varlığını sürdürmüş ve özelliklerini yitirmemiştir. Kıyı şeridi üzerinde kurulmuş bu ilçelerin uzak mahalleleri geride bırakıldığında, içerilere doğru Türkçe duyulmaz olur. Gölün güneyinde 25 km kadar içeride bulunan Bitlis'te de durum böyledir. Şehir sınırları aşıldığında her yönde, bucaklarına ve köylerine hatta Adilcevaz, Ahlat ve Tatvan ilçeleri dışında öteki ilçelerinde Türkçe konuşanların oranı azalır. Bunlar Türkçe'yi ya sonradan öğrenmiş ya da şehir merkezinden buralara gelip yerleşmiş kimselerdir. Böylece bölgemizde ağız çalışması yapılabilecek en elverişli yerler Van ve yöresi, Erciş, Adilcevaz, Ahlat ve Bitlis'tir. Bitlis'in Van Gölü kıyısında bir ilçesi olan Tatvan ise son yirmi yıl içinde oldukça büyümüş, ilçeye büyük göçler olmuştur. Özellikle köylerden ve çevre illerden gelenlerle büyük nüfus artışı olmuştur. Bunlara Karadeniz bölgesinden gelen göçmenleri de eklersek Tatvan kendi ağız özelliklerini yitiren bir bölge durumuna gelmiştir. İlçenin yerli halkını bulmak da oldukça güçleşmiştir. Bu durum karşısında Tatvan Türkçe ağız derlemesi yapılabilecek bir bölge durumundan çıkmıştır.

Burada biz, daha çok Bitlis il merkezi ile Ahlat'tan derlediğimiz metinler üzerinde duracağız. Gölün kuzeyinde kıyıda yer alan Ahlat ile Adilcevaz ağız özellikleri yönünden önemli ayrıcalıklar göstermezler. Bitlis ili merkezi ise Ahlat'a göre ağız özellikleri yönünden önemli sayılabilecek ayrı özellikler taşır. Bu yüzden ayrıcalık gösteren bu iki bölgeyi karşılaştırmak amacıyla birlikte ele aldık.

Araştırmamızı hazırlarken özellikle seslerin yazıya geçirilmesinde güçlüklerimiz oldu. Bu güçlüklerin başında seslerin hangi işaretlerle gösterileceği gelmekteydi. Anadolu ağızlarının modern araç ve gereçlerle hazırlanmış bir fonetik alfabesi bulunmamaktadır. Her araştırmacının kendi bölgesinde değerlendirdiği ve bir işaretle sembolleştirdiği ses, bir başka araştırmacı için pek yarar sağlamamaktadır. Bir bölgede özel bir işaretle belirlenmiş bir sesin bir başka yurt köşesinde belirlenmiş bir sesle olan ilgisi ve yakınlığı kesinlikle ortaya konamamaktadır. Böylece belki aslında aynı değerde olan sesler, başka başka işaretlerle gösterilmiştir. Buna büyük ölçüde basımevlerinin kısıtlı olanakları da büyük bir etken olmaktadır. Her ses için verilen açıklayıcı bilgilerin yetersiz oluşu da bölgeler arasında bir ses yaklaşımının yapılmasını engellemektedir.

Son yıllarda yurdumuzda yapılmış olan ağız araştırmaları daha çok ses bantlarına dayanmaktadır. Bantlara kaydedilmiş olan bu metinler, daha sonra hiçbir araç ve gerece başvurmadan doğrudan doğruya kulak yolu ile yazıya geçirilmiştir. Bu bantları bir başka araştırmacı dinleyememekte ve kendi bölgesindeki seslerle bir ilgi kuramamaktadır.

Bize kalırsa öncelikle bir örgütlenme söz konusu edilmelidir. Üniversiteler, ya da ilgili kurumlar, bu geç kalınmış önemli konuya bir an önce

eğilip ses bantlarının bir araya getirilmesi çoğaltılması arşivlenmesi öncelikle yapılması gereken işlerin başında gelir. Böyle bir örgütlenme gerçekleştirildiğinde Anadolu ağızlarının fonetik alfabesi de kolayca yapılabilir, araştırmalarımız daha evrensel ve daha bir bütünlük içinde olur. Gerçi Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırmaları Dairesi Başkanlığınca Anadolu'dan derlenmiş ses ve müzik bantlarının arşivlenmesi yapılmaktadır. Fakat bu çalışmaların amacı ağız araştırmalarına yönelik olmadığından istenilen yararı sağlayacağı inancında değiliz.

Bugün dünyada sesbilim büyük bir gelişme göstermiştir. Yepyeni yöntemlerle birtakım araç ve gereçlerden yararlanılarak pek çok yayın yapılmıştır. Türk sesbilimi de M. GROMMONT ve B. MALBERG çizgisinde kalmamalıdır. Ülkemizde Türkçe olarak yayınlanan sesbilim ile ilgili yayınlar daha çok bu iki ünlü sesbilimcinin eserlerine dayanmaktadır.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz örgütlenme gerçekleştirildiğinde yeni yayımların izlenmesi, bunların Türkçe'ye çevrilmesi ve Türkçe'ye uygulamalarının yapılması açılarından da önemli ilerlemeler sağlayacaktır.

Ünlüler

a: Yazı dilinde kullanılan a sesidir. Sesyarığı (glottis) soluk alma durumundadır. Sesin söylenişinde organlar dinlenme (repose) durumuna çok yakındır. Ağız belirli bir ölçüde açıktır. Dil ağzın içinde rahat bir biçimde yayılmıştır. Böylece a sesi açık (open) ve dilin yatık olmasından dolayı da alçak (low) bir sestir. Sertdamak (palatal) ve yumuşakdamak (velar) durumlarına göre ortada (central) söylenir. IPA'nın⁸ a biçiminde sembolleştirdiği sestir. *alen, able, ilan, maṇ*.

a: Kahrn bir a sesidir. Bölgemizde geniş bir biçimde daha çok küçük dil (uvular), patlayıcı (plosive), ötümsüz k ve gene küçkdil, sızıcı (fricative), ötümlü ḡ yanında söylenir. Başka durumlarda da bu sesin duyulduğu örnekler vardır. *kari, kalmış, rızki, çağırđi, sahap, arye*. Yazı dilindeki a sesinden ayrılan yanı küçükdil sesi oluşudur. Ağızın açıklık derecesi yazı dilindeki a sesine benzerse de dudak kasları yuvarlaklaşma yönünde azıcık gerilmiştir. Dil yatık ve alçak olmakla birlikte geriye doğru azıcık kabarıktır. Bu ses IPA'nın a biçiminde sembolleştirdiği sestir.

e: Yazı dilinde kullanılan ve kapalı olmayan e sesidir. Sağa ve sola dudak genişliği a sesinden daha fazladır. Kapalı e sesine (è) göre dudakların sağa ve sola olan genişliğinde önemli bir değişiklik yoktur. Çene açısı ya da ağız açıklığı yazı dilindeki a sesinden daha azdır. Bu yüzden bu ses yarı açık (half-open)

⁸ IPA: The International phonetic alphabet

bir sestir. Dil a sesinde olduğu gibi değil, azıcık yüksek (high)'tir. Bu özelliği ile de yarı alçak bir sestir. Gene çene açısı bakımından kapalı e ile eşit aralıktadır. Bir sertdamak sesi olup arkada söylenir. IPA'nın ɛ biçiminde sembolleştirdiği e sesidir. *menim, gelmiş, vermes.*

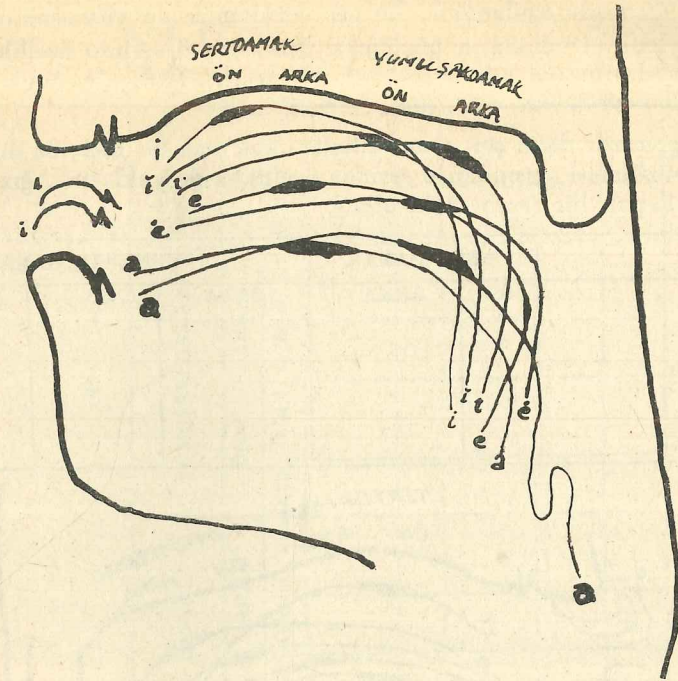
è: Kapalı e sesi diye tanıdığımız ve bugün alfabemizde göstermediğimiz sestir. Yumuşakdamağa göre ortada söylenir. Dil sırtı a sesine göre daha kabarıktır. Bu yüzden bu ses yarı alçak (half-low) bir ses sayılır. Çene açısı da yarı açıktır. Fransızca'daki é sesine benzer IPA'nın e biçiminde sembolleştirdiği sestir. *vermedi, vère, érmeni, élese.*

î: Yazı dilindeki ı sesinden ayrılan bir sestir. Yumuşakdamak sesi olup önde söylenir. Bu ses Rusça'nın bI sesi değildir. bI sesi yumuşakdamak sesi olup daha gerilerde söylenir. î sesinin söylenişindeki ağız kapalılığı yazı dilindeki ı sesine göre azıcık açıktır. Bu yüzden yarı kapalı (half-close) bir sestir. Dil sırtı tam yüksek değildir. Bu yüzden bu ses yarı yüksek (half-high) bir ses olarak tanımlanabilir. Sesin söylenişinde dil sırtının orta bölümü oynamaya girer. Yazı dilindeki ı sesinde ise, dil arkası oynamaya girer. Türkçe'ye özgü bir ses olduğunu sanıyorum *bilü, biz, kız.*

ı: Yazı dilindeki ı sesidir. Yumuşakdamak sesi olup arkada elde edilir. Ağız kapalı (close) duruma yakındır. O yüzden kapalı bir ses olarak değerlendirilir. Dil sırtı bu sesin söylenişinde kabarıktır olduğundan bu ses yüksek bir sestir. IPA'nın ɔ biçiminde sembolleştirdiği bir sestir.

î: Yazı dilindeki i sesidir. Sertdamak sesi olup önde söylenir. Öteki î, ı seslerinden ayrılarak dil sırtının ön bölümü oynamaya girer. Dil ucu alt dişlere dayalıdır. Dudaklar sağa ve sola doğru çok genişlemiştir. Ağız açısı î, ı seslerine göre daha dardır. Bu yüzden tam kapalı bir ses olarak tanımlanır. Dil sırtının tam kabarıktan bu ses yüksektir. IPA'nın i biçiminde sembolleştirdiği sestir.

AĞIZ	SERT DAMAK		ORTA	YUMUŞAK DAMAK	
	ÖN	ARKA		ÖN	ARKA
Kapalı	i			î	ı
Yarı kapalı					è
Yarı açık		e			
Açık			a		a

Ünsüzler boğumlanma yerine (place of articulation) ve boğumlanma tarzına (manner of articulation) göre değerlendirilir. Boğumlanma yerine göre yapılan sınıflandırma dikey, boğumlanma biçimine göre yapılan sınıflandırma da yataydır. Ünsüzlerin söylenişinde boğumlanmanın tarzı içine girebilecek bir başka sınıflandırma da ünsüzlerin ötümlü ve ötümsüz diye sınıflandırılmasıdır. Organların basıncı ve sesin titreşim gücü göz önüne alındığında boğumlanma ötümlü ve ötümsüz olmaları bakımından bir ayrıcalık gösterdikleri deneysel sesbilimce ortaya konmuştur. Bütün bunlara göre bölgemizdeki ünsüzleri çizelgeye bakarak şöylece değerlendirebiliriz.

- b: Çift dudak, ötümlü, patlayıcı. *baş, baci, baloğ*
c: Sertdamak, ön, ötümlü, patlayıcı. *can, camuş, cahıl*
ç: Sertdamak, ön, ötümsüz, patlayıcı. *çüt, çaroğ, çatlağ*
d: Diş-dişeti, ötümlü, patlayıcı. *delüg, demirci, degirman*
f: Diş dudak, ötümsüz, sızıcı. *fincan, fekir, fayde*
g: Sertdamak, arka, ötümlü, patlayıcı. *gece, eşege, delüg*
ğ: Küçükdil sesi, ötümlü, sızıcı. *ğem, tağ, ağzi*
h: Sesyarığı sesi, ötümsüz, sızıcı. *her, herif, heç*
ħ: Boğaz boşluğu sesi, ötümsüz, sızıcı. *helvâ, heyvan, hekim*
ħ: Küçükdil sesi, ötümsüz, sızıcı. *bağmağ, hırsız, heste*
j: Sertdamak, ön, ötümlü, sızıcı. *jan, jenderme*
k: Sertdamak, arka ötümsüz, patlayıcı. *kebab, keçe, kesmağ*
ķ: Yumuşakdamak, arka, ötümsüz, patlayıcı. *kor, kutik, kafır*
k: Küçükdil sesi, ötümsüz, patlayıcı. *kuylemağ, kapi, kaldi*
l: Diş-dişeti, ötümlü, yan boğumlanmalı. *leğer, lazım, legen*
m: Çift dudak, ötümlü, patlayıcı. *mendil, mızrağ, morlendi*
n: Diş-dişeti, ötümlü, nazal. *ne, nizam, neğir*
ŋ: Sertdamak, ön, ötümlü, nazal. *mağ, talıñ, urtūñ*. Ancak bu sesin nazal olma bakımından duyulma oranı zayıftır.
p: Çift dudak, ötümsüz, patlayıcı. *pace, peklevâ, pîre*
r: Diş-dişeti, ötümlü, sızıcı. *ref, rast, rehmet*
s: Asıl diş, ötümsüz, sızıcı. *sabah, sözi, saç*
ş: Sertdamak, ön, ötümsüz, sızıcı. *şén, şişman, şüşe*
t: Diş-dişeti, ötümsüz, patlayıcı. *tene, tavoh, tendur*
t: Diş-dişeti, ötümlü, patlayıcı. *tağli, taru, taş*
v: Diş dudak, ötümlü, sızıcı. *vâr, vërmağ, vîrmağ*
y: Sertdamak, ön, ötümlü, yarı ünlü. *yazme, yel, yağmur*
yh: Sertdamak, arka, ötümlü, yarı ünlü. *eyhmeğ, eyhti, göyh*
z: Asıl diş, ötümlü, sızıcı. *deniz, zibil, zar.*

Ses Özellikleri

Yazı diline göre ayrıcalık gösteren g, ħ, ħ, k, t, yğ sesleri üzerinde biraz durmak gerekir. Bunların dışında yazı dilinin sertdamak, arka, ötümlü, patlayıcı g sesi, iki ünlü arasına girse bile yumuşamaz. Bütün özelliklerini korur. Söz başında *gez-, giy-, göyh* örnekleri yanında özellikle söz ortasında yumuşamadıklarına şu örnekleri verebiliriz: *degirman, eşege, eğirmağ, degü* (<değil), *bügülü* (<bükülür), *degenek* (>deynek), *egiri, ciger*. Ancak bunların ince sıradan ünlülerde görüldüğü gözden uzak tutulmamalıdır.

ğ: yazı dilinde kullanılan yumuşak g sesinden ayrılan küçükdil, ötümlü, sızıcı bir sestir. Titreşimi ve duyulma oranı yüksektir. İnce sıradan kelimelerde bile yumuşak ğ sesinde olduğu gibi y sesine yaklaşan bir özelliğe girmez, ancak g olarak kahr. Kalın sıradan ünlülerle kurulmuş kelimelerde bu özelliğini sıkıca korur. *bağle-, dağle-, soğan, tağ, toğri* ağı örneklerinde görüldüğü üzere bu ses kalın ünlülerle kullanılmaktadır. Bu sestten sonra bölgemizde ince sıradan ünlüler gelebilir. Fakat bu sestten önce ince sıradan ünlü bulunamaz. Ayrıca yumuşakdamak, arka, ötümsüz, patlayıcı k sesi bölgemizde söz sonunda ħ sesine dönüşür. *kağ* (<kalk) *kuymağ, oturağ, tağıldığ*. Sonses durumunda bulunan böyle bir kelime ünlü ile başlayan bir ek aldığında ħ, ğ sesine dönüşür. Kısaca k bir yandan ħ, bir yandan da ğ olabilir. *ırak> irak> irage; varlık> vârlöğ> vârlöge; sandık> sandoğ> sandoğge; kaşık> kaşık> kaşoğ> kaşoğge, kuyruk> kuyriğ> kuyroğ> kuyroğge*. Ayrıca yabancı dillerden dilimize geçen kelimelerdeki (ğ) gaym sesi de bölgemizde bu sesle söylenir. *ğem* (غم), *bağvan* (باغوان), *ğurbet* (غربت).

Bölgemizde kullanılan ve içinde h, ħ, ħ seslerini bulunduran kelimeler bütünüyle Arapça'daki ses özelliklerini yansıtır.

h: *helak* (هلاک), *hezme* (هزم), *hücüm* (هجوم)

ħ: *rehmet* (رحمت), *seher* (سحر)

ħ: *helife* (خليفة), *hedeme* (خدمه), *ruşset* (رخصت)

ķ, k, bu iki ünsüzden ilki Türkçe kelimelerde de görülen yumuşakdamak, arka, ötümsüz k sesidir. İkinci k ünsüzü ise Arapça'nın etkisi ile bölgemizde ķ sesini de kendisine benzeten ve yabancılaştıran k sesidir. Bu ses yalnızca Arapça kelimelerde de değil, Türkçe ķ sesini de kendi çıkış bölgesine çekmiş Türkçe kelimelerde de görülen bir küçükdil, ötümsüz sestir. ķ sesine göre daha geride elde edilir. Bu ses için şu örnekleri verebiliriz: *kiz, karin, kurt, kapi*. Yabancı kelimelere de şu örnekleri verelim: *ketil* (كيتل), *kelb* (كلب) *kiyamet* (قيامت), *kefes* (قفص).

yğ, sesi k sesinden dönüşmüş belli kelimelerde görülen bir sestir. Aşağı yukarı bütün Doğu Anadolu ağızlarında aynı örnekler içinde izlenebilir.

seyhsen, eyhmek, beyhle-, üzühy, göyh, çeyhmece. İnce sıradan ünlüleri bulunan kelimelerle kullanıldığı gözden uzak tutulmamalıdır. *üzüyh* örneğinde görüldüğü gibi ünlü ile başlayan bir ek aldığımda sertdamak, arka, ötümlü g sesine dönüşürler. *üzüge*.

Bölgemizde yabancı dillerin özellikle Farsça'nın etkisiyle ünlüler arasındaki uyum bozulmuştur. Büyük ses ve küçük ses uyumları, değişmez tek bir ünlüsü olan ekler yüzünden pek çok yerde işlemez durumdadır. Öte yandan son heceler genellikle ince sıradan ünlülerle ya da bu tür ünlüleri bulunduran eklerle bitmektedir.

I. K a l ı n l ı k - i n c e l i k bakımından ünlülerin kelime içinde dizilişi Ahlat'ta bir ölçüde uyuma girer. Yabancı kelimelerin bir bölümü de kurala uymuştur. *karışık, toya, toyan Çubuklunun, şura, yaşım; neyçün, görek, ireller, gëttik; veziyet, heberi, mehlerde, zeten, hekki hesteledi.* Bitlis'te ise, kalınlık-incecik bakımından kelimelerin yapısında ve eklerin eklenişinde daha büyük bir uyumsuzluk vardır. Bitlis'te yalın durumda bulunan kelimelerde bile çok kez kalınlık-incecik bakımından uyum görülmez. *kapi, baci, kari, ağı, kuyi, ode ağışem.* Aynı durum Bitlis'teki ölçüsünde olmamakla birlikte Ahlat'ta da görülür. *yari, abe, hoce, alti.* Kalınlık-incecik bakımından uyumun Bitlis'te özellikle ilk heceyi izleyen hecelerde işlemez olduğu üzerine pek çok örnek verebiliriz.

Ahlat'ta, Bitlis'te birçok ekin tek biçimleri kullanılır. Bunlar da uyumun bozulmasına neden olmaktadır. Özellikle sonses durumunda bulunan dar ünlülerin ince dar düz biçimleri (i) kullanılır. Bunlara belirtme durum ekini, iyelik 3. tekil ekini, belirsiz geçmiş zamanın 3. tekil ekini örnek olarak verebiliriz. *tüzi (B), sabahi (B), çuvalini (B), işimizi (A), öldüğünü (A), babasi (B), hizmetkari (B), adi (B), oni (A), kizi (A), kahtı (B), türdi (A), attı (A), devrildi (A), yazdı (A).*

Kalınlık-incecik bakımından uyuma aykırı olan ve yapılarını tek değişmez bir ünlüyle koruyan ekleri örnekleriyle sıralamaya çalışalım. Bunların gene de son hece durumunda olduklarını gözden uzak tutmamalıyız.

Yönelme durumu eki, Ahlat'ta incelik-kalınlık bakımından uyuma girerken Bitlis'te uyuma aykırı olarak yalnızca e biçimi kullanılır. *ögüne (B), yanine (B), one (B), mezarloğı (B), yapmağı (B), oğlana (A), başına (A), maki-neye (A), eskere (A).*

Bulunma durumu eki de yönelme durum ekinde olduğu gibidir. Bu ek Ahlat'ta uyumluyken Bitlis'te uyuma aykırıdır. *orde (B), fikrümde (B), altta (A), Ahlatta (A).*

Ayrılma durumu eki ise her iki bölgede kalın ünlülü biçimiyle kullanılır. *evdan, sabunan (B), onnan (B), hocedan (A), sesnan (A), eskerdan (A), abemnan (A).*

Tamlayan durum eki de ayrılma durum ekinde olduğu gibi her iki bölgede tek biçimde kalın ünlüsüyle uyuma aykırıdır. *paceniy (B), bunlerin (B), seniy (A), Ayteniy (A).*

Çoğul ekinin kalın ünlülü biçimi Ahlat'ta, ince ünlülü biçimi ise, Bitlis'te uyuma aykırı olarak kullanılır. *koşılar (A), karılar (A), yapırlardı (A), edillar (A), ataşleri (B), kumaşleri (B).*

Belirsiz geçmiş zaman 3. tekil ve çoğul eki -miş tarz eki olarak da ince ünlülü durumunu her iki bölgede korumaktadır. *kaşmış (B), başmış (B), varmış (B), soşmış (B), sızlemişler (B), katırçımış (B), olmuş (A), almış (A).*

Geçmiş zaman bildiren -iptur biçimi ise yalnızca Ahlat'ta kullanılır. Bu ekin -ip parçasındaki ünlü kalındır. Kalınlık-incecik uyumuna ters düşer. *değişipsen, gelipsen.* Ekin -tur parçası ise düzlük-yuvarlık uyumuna aykırıdır. *alıptur, ya da alıptu.* Kars'tan başlayarak güneye Iğdır, Van, Erciş ve Ahlat'a kadar yer yer büyük ölçüde raslanan bu geçmiş zaman biçimine Ahlat'tan sonra raslanmaz. Ahlat bu ekin sınırındır. Buradan güneye Bitlis'e, Diyarbakır'a, batıda Muş ve Elazığ'a doğru gidildiğinde artık bu biçim yerini doğrudan doğruya -mış ekine bırakmaktadır.

Belirli geçmiş zaman 3. tekil ve çoğul eki -di, -tı, gene tarz eki olarak -di, -ti her iki bölgede düz dar ince sıradan ünlüyle görülmektedir. *türdi (A), aldılar (A), tutti (A), öldi (A), kahtı (B), koydi (B), bahtı (B), öldürdi (B), vardi (B), çohtı (B).*

Geniş zaman eki -er Bitlis'te bu ince sıradan değişmez biçimiyle kalınlık-incecik bakımından sürekli uyuma aykırıdır. *başer (B), ater (B), yaper (B), çışer (B).*

Yazı dilinde 1. çoğul istek kipi eki -alım, -elim Bitlis'te incelik-kalınlık bakımından uyuma aykırı olarak -ağ (<a-k) tek biçimi ile kullanılır. *vêrağ, nêdağ (<ne êd-e-k), otûrağ, bekleyağ.*

-dır bildirme eki Bitlis'te -dü, -tü biçimindedir. Yer yer son ses -r duyulursa da genel olarak -dü, -tü biçiminde bir yandan kalınlık-incecik bir yandan da düzlük yuvarlaklık bakımından kuralsızdır. *êledü, işdü, çohtü, bu nedü, Reme-zandü.*

Ad köklerinden eylem yapan -la, -le ekinin yalnızca her iki bölgemizde -le biçimi kullanılır. Dolayısıyla kalın sıradan köklerde uyumsuzluk ortaya çıkar. *kuyledi (<kuyu-la-di) (B), başler (B), sızlemişler (B), atle (A).*

II. D ü z l ü k - y u v a r l a k l ı k bakımından kelimeler içinde ünlülerin dizilişi Bitlis'te büyük ölçüde kurala bağlı değildir. *delü, çaroğ, kıto, altun, üli, métro.* Ahlat'ta ise, düzlük-yuvarlaklık uyumu Bitlis'e göre biraz daha gelişmiştir. Genel olarak her iki bölgede de eklerin tek ünlüyle kalıplaşmış olması düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmuştur. Ayrıca sonses durumunda

olan dar ünlülerin yuvarlak biçimleri yerine dar düz biçimleri geçtiğinden bu ekler, yuvarlak kök ve gövdelere gelseler bile bu özelliklerini korumakta yuvarlaklaşma söz konusu olmamaktadır. Yalın köklerde olduğu gibi eklerle genişletilmiş biçimlerlerde de yuvarlaklaşma oranı Bitlis'e göre Ahlat'ta biraz daha gelişmiştir. *çobanloḥ* (B) *çobanlıḥ* (A), *yapırıḥ* (A) *yaperoḥ* (B).

Düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma aykırı olan, yapılarını tek ve değişmez biçimde koruyan ekleri örnekleriyle şöylece sıralayabiliriz:

İyelik 3. tekil ve çoğul kişi eki her iki bölgede de düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma aykırıdır. *oḡli* (A) *oḡli* (B), *sözi* (A) *sözi* (B), *turumi* (A), *türumi* (B), *domuzi* (A). İyelik eki orta hece durumuna geçtiğinde büyük ölçüde her iki bölgede de uyuma bağlanır. *çaroḡuni* (B), *gözünü* (B), *öldüḡünü* (A), *boynuna* (A).

Belirtme durum eki her iki bölgede de uyumsuzdur. *tüzi* (B), *orucümi* (A), *oni* (B), *oni* (A), *çaroḡuni* (B), *küpi* (A), *buni* (B), *öldüḡünü* (A).

-ıncı sıra sayı sıfatları eki ve -cı, -cı meslek ekinin son hece durumunda yalnızca düz dar ünlülü biçimleri kullanıldığından düzlük yuvarlaklık bakımından uyuma aykırıdır. *üçünci* (B), *dördünci* (B), *altıncı* (B), *katırıcı* (B), *süci* (B), *bandüci* (A).

Belirli geçmiş zamanın 3. tekil ve çoğul kişi eki -dı, -ti gene belirsiz geçmiş zamanın 3. tekil ve çoğul kişi eki -miş düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır. *koydı* (B), *toldürdi* (B), *döydiler* (B), *tutti* (A), *sürdi* (A), *tuttilar* (A), *töyhtilar* (A), *devrildi* (A), *vurdi* (A), *ölmüş* (A), *döymüş* (B), *görmüş* (B). Aynı durum yuvarlak ünlüsü olan ad soylu kelimelere eklenen tarz eklerinden rivayet ve hikâye 3. tekil kişilerde de görülür. *çohmış* (B), *yohmış* (B), *açülürmüş* (B), *nölmüş* (<ne ol-muş), *yohıti* (B), *yohıti* (A).

Ekeylemin ihbar 1. çoğul kişi eki Ahlat'ta -ik biçiminde Bitlis'te ise, -oḥ biçimindedir. *kötüyik* (A), *kötüyoh* (B), *iyiyik* (A), *iyiyoh* (A). Ünlülerde görülen bu özellikten dolayı düzlük yuvarlaklık uyumu bozulmaktadır. Gene geniş zamanın 1. çoğul kişi ekinde buna benzer bir durum görülmektedir. *otirik* (A), *otüreroḥ* (B), *ohırıḥ* (A), *ohyeroḥ* (B). Belirli geçmiş zamanın 1. çoğul eki Ahlat'ta kalın sıradan eylemlere -tıḥ, -dıḥ, ince sıradan eylemlere ise -tik, -dik biçiminde gelmektedir. Bu ek yuvarlak sıradan eylemlere getirildiğinde ise, ı ünlüsü yuvarlaklaşmakta dolayısıyla hem incelik-kalınlık hem de düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma girmektedir. *gëttik* (A), *yëdik* (A), *almadıḥ* (A), *kaḥtıḥ* (A), *öldüḥ* (A), *tuttuḥ* (A). Bitlis'te ise yalnızca -doḥ biçiminde olduğundan hem kalınlık-incelik hem de düzlük -yuvarlaklık bakımından uyuma aykırı bir özelliktedir. *yidoḥ* (B), *gëttoḥ* (B), *almedoḥ* (B), *kaḥtoḥ* (B), *öldoḥ* (B), *tuttoḥ* (B).

Düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumsuzluk gösteren eklerden bir de Ahlat'ta şimdiki zaman eki (-ir) ile onun olumsuz biçimidir (-mir). *ohırlar* (A),

otırlam (A), *oyırlardi* (A), *ölmir* (A), *sormırsan* (A), *tutmir* (B). Bitlis'te şimdiki zaman eki kapalı e ile -ér olarak tek biçimdedir. Kalın yuvarlak sıradan ve kalın düz sıradan eylemlere bile -ér olarak tek biçimiyle gelir. *ölér* (B), *alér* (B). Ancak sonses r sürekli düşmekte ve ek çok yerde -é biçiminde duyulmaktadır. *ḥort ḥort édè* (B), *kızı kandirè* (B), *hardan gelèsen* (B), *yanından gelèrem* (B), *ohyèrem* (B), *ohyèsen* (B), *ohyéroḥ* (B), *ohyèsiz* (B), *ohyèlle* (<okuy-er-ler> *oh-y-er-le*) (B).

Geniş zaman eki Bitlis'te -ur, -er olarak ünlüleri değişmez bir biçimde görülmektedir *alü* (B), *verü* (B), *ölü* (B), *baḥer* (B), *èder* (B). Düzlük -yuvarlaklık bakımından -ur uyuma aykırıdır. *bülü* (B), *gelü* (B), *getürürdi* (B), *kapanü* (B).

Ahlat, Bitlis'in bir ilçesi ise de yukarıdaki incelemelerden anlaşıldığı üzere sesbilim özellikleri bakımından pek çok ayrıcalıklar göstermektedirler. Bu ayrıcalıklar yapıbilgisi özelliklerinde de büyüktür. Ahlat'tan başlayarak Van'a doğru ağız özellikleri bakımından büyük benzerlikler görülür. Bu benzerlikler Bitlis ağız ile karşılaştırıldığında aradaki ayrılıklar küçümsenmeyecek kadar büyüktür. Bunda etnik yapının büyük payı vardır. Bu durum bizi temelde ayrı ayrı Türkmen boylarının bu bölgelerde yerleştiğine ve öteki dillerle olan etkileşimlerinin değişik olduğuna götürmektedir.

M E T İ N L E R

I/1. Bigün eve gidérdim Ḥesen Efendiniḡ babası tüz çuvalını yarè yarè tüz töké. Baḥtım ki tüzü bèle ḥort ḥort édè¹. Men de tûrdüm düşündüm "Ula bu nède?" Baḥtım mankalde yoḡun² kömürler vâ, ataşleri koydi onüḡ çersine³ tüzü örtti zerine kömürleri kuyledi⁴, kaḥti gëtti evine. Kömür orde 5. keralè, sabaḥtan gelè çıḥarè onleri koyè mankale. Ḥesen Efendi Zeydan Boḡazından yinardi gelürdi işine. O bunun üli⁵ babasidü. Onüḡ bi de ḥızmaḥarı vârdi adi fikrümndan gëtti.

Bitlisli Hacı Selim Tahıncioḡlu (Yaş: 78, derleme yılı: 1970)

II/1. Levend aḡe gidè Edeneye⁶, 'Entabe, kımsemez⁷ nère gidè. Orde dè⁸ neyse bi kız özüne elde édè. Kızı kandirè. Diyè "Biz çoḥ zengünoḥ, bizim melmekette gecede bi kat yataḥ sereroḥ, sabah ölende oni ateroh." Kız diyè "Ula⁹ bu nice bi işdü!" Kessem¹⁰ yımın neyse kızı alü gelü. Aḥşem ölü 5. tarü saplerini serer altine, bişè çeker zerine¹¹. Yatelle zerine. Sabah ölü kaḥer tarü saplerini ater. Arvat "Bu ne işdü?" diyer. Vâla diyer "Bizim yataḡımız budü, bèle aḥşem sereroḥ, gündüz ateroh ḥeyvaniḡ öḡüne."

Bitlisli Hacı Selim Tahıncioḡlu (Yaş: 78, derleme yılı: 1970)

1. ḥort ḥort èt-: küçük küçük çukurlar aç-. 2. yoḡun: kalın. 3. çersine: içerisine. 4. kuyle-: kuyula-, göm-. 5. üli: ulu, büyük. 6. Edeneye, 'Entabe: Adana'ya, Antep'e. 7. kımsemez: kimse bilmez. 8. dè, dè: derken. 9. ula: acaba. 10. kessem: kassem, yemin. 11. zerine: üzerine.

III/1. Bi erdan bi arvat vârmış. Bunlerin de bi kızı vârmış. Gel geç bu kız ölmüş, gece gündüz ağlemişle sızlemişle neyse bu kızı getürmişle, kuylemişle. Kızın babası katırçımış. Gétmiş gürbete. Bi girmi otüz gün geştöhtan sora gelmiş. Kapiyi döymüş baħmış kari kapiyi aşmê. Mege kari de boyne 5. mezarloğê baħê. Mezarloğête bi tenesi tezleme eyağının çaroğünü bağlê. Kari dimiş bu benim kızımın yanından gelê. Haman kari kaħmış herifin yanine gétmiş. “Ke¹² herif sen hardan¹³ gelêsen? kızım meħbülenin yanından gelêsen?” Bu herif de itoğlit bişemiş. “He anem Meħbülenin yanından gelêrem” dimiş. “E Meħbüle nicedi?” Vâla diyê “Orde toy vârdi Meħbüle de 10. saşbağını istêdê, bi de bi lengeri helvâ istêdê.” Dimiş, “Vây kurban ôlem senin ağzañ, ge haman tûr birde men gidem helvâyı yapem” Neyse arvat haman çıher ħarye¹⁴ helvâyı başler yapmağê Tezleme¹⁵ getürü verü herife, bu alü helvâyı gider. Özi de otürü pacenin ögüne, gözünü tiker mezarloğê. Herif de kalmış kapide, döger döger baħer aşmez. Neyse arvat kapiyi açer. Herifi 15. “Sen ne yapêsen?” diyer. “Herif ge ge baħ ne öldi. Meħbülenin yanından bu herif geldi. Meħbüle bi lengeri helvâ bi de altun saşbağını istemiş.” Herif diyê “vâla bizim arvat delü ölmüş, êlese”. “Kız herif hangi terefe getti?” “Bu terefe getti” Herif haman peşine düşer, baħer yolde bi herif taşın dibinde oturê. O herif te Meħbülenin saşbağını götüren herifmiş. Herif buni görende 20. helvâyı taşın bi mabênine soħmış, kaħmış gëshmiş herifin karışisine. “Nere gidesen ağe?” dimiş. “bi adem görmedin haman bi lengeri helvâ elinde yêdi gidêdi, yêdi gidêdi?” Diyer “Vâla men gördüm. Elinde bi lengeri helvâ haman yêdi gidêdi, bi de bi iki diyêdi, bi iki diyêdi gidêdi.” Bu herif êdê ki ati çaptîre¹⁶ “Yo sen bële yerişemesen¹⁷ one. O bi iki diyêdi gidêdi. Senin atın 25.eyağı döttü, bi iki üş dört diyene kede zaman geçer one yerişemesen. Vê mañ ati tütüm, sen çap gêt one yeriş.” Vâla herif ati bunin elindan alü ate özi biner döner diyer “Vâla Meħbülenin helvâsini götüren menem seni yaldeden¹⁸ de menem Alahe ısmarledoğ” Ati alü kaħer gider.

Bitlisli Nahide Eren (Yaş: 50, derleme yılı 1970)

Bêş Baciler

IV/1. Vârmış yoħmış Allahın kuli çoħmış. Melmeketin birinde bi şehir vârmış, bu şehrin bi tek kapisi vârmış, kapi gece ölen de kapanü, gündüz ölen de açülürmüş. Bu şehirde bêş baci vârmış. Herifleri bu bacileri döymişle atmışle kapiye. Kızlar de dimişle “Kaħın¹⁹ gidaħ babamızıñ evine.” Gelülle şehrin 5. kapisine baħelle ki aħşem ölmüş, kapi kapanmış. Nêdaħ nêtmiyah²⁰ vâla otürah bu tuvarın dibinde sabahi bekliyah. Gece ölmüş başlemişle başlerinden geçeni annetmağê.

12. ke: hey. 13. hardan: nerden. 14. ħarye: yukarıya. 15. tezleme: hemen. 16. çaptîr: koştur. 17. yeriş-: eriş-. 18. yaldet-: kandırma. 19. kaħın: kalkın. 20: nêtmiyah: ne et-me-y-e-lim.

En böyügi başler annetmağê:

Menim erim kuymaħ²¹ severdi. One kuymaħ yapmaħtan bêzar öldüm. Bi 10. gün gine iki çuval un, iki tiloħ²² beyhmez getirdi, didi “Arvat kaħ mañ kuymaħ yap”. Men de didim êle bi kuymaħ yapem ki haman ne zeman istese alem getirem koyem karşine. Kaħtım uni beyhmezi aldım gêtım kuyinin başine, onleri töyhtüm kuyinin içine. Bi ağaş te aldım elime karıştırdım. Aħşem öldi herif geldi. Didi “Mañ kuymaħ ya’ptın?” Didim “He yapmi-15. şem” Aldım perĥeci gêtım kuyinin başine toldurdım getürdüm kodüm ögüne. Didi “Arvat bu ne dü?” Didim “Sañ bi ĥeşşem²³ kuymaħ yapmişem özañ toħtoli yi” Herif gêtı kuyiye baħti, meni döydi atı kapiye. E diyin gıra²⁴ bunde benim kebaħetim ne dü?

İkinci baci diyê “Türün bi de men sayem başime geleni.”

20. Menim herifim de bekkaldi. Eve her aħşem eşya getürürdi. Diyerdi “Ba sañ ne diyem, bunleri zayı êtme, kalsın remezane.” Men de getürdoħlerini bi dolabe toldürdüm. Bigün pacenin ögüne otürdüm, çayımı iştım, baħtım biri “Remezhan Remezhan” diyê, bağirê. Kapiyi aştım didim “Remezhan, Remezhan” Baħtım bi yoğun herif döndi geldi. Didim “Senin adın Remez’andü? 25. Didi “He” “Ge ge beħtan düşmişem²⁵ senin eşyaların koymışem dolabe ge al.” Herif geldi çerye, dolapte ne kede eşya vârsê vêrdim Remezane aldı gêtı. Aħşem öldi, herif geldi Didim “Ke herif bugün Remezhan geldi yığdoğım eşyaları vêrdim toldürdi torbesinde sevindi aldı gêtı.” Erim didi “Vây arvat sen benim evimi yıhtın, baban evi yihule kaħ çıħ dışarı.” Meni döydi 30. atı kapiye.

Üçüncü baci didi “Vâla benim derdim daha çoħtû” Menim erim tüccardi. Evin de pacesi tükene baħêdê. Erim demdeke²⁶ kaħer kumaşleri ölçer keser saterdi. Bigün işi vârdi. Tükene men gêtım. Aldım mekesi elime, kumaşleri mêtro mêtro keştım toğredim. Didim “Herif rehet êtsin” Erim geldi “Sen 35. niye kumaşleri bële kıto kıto êtmış sen²⁷?” Didim “Rehet rehet sat işte.” Vire vire meni atı kapiye Herife eyloğ êttım, o de mañ bële etti.

Dördüncü baci didi “Vâla benim de herifim meni atı kapiye” Allah bilü benim de ĥeç kebaħetim yoħtı.

Menim erim altunçidi. Beyler bi gün bizi toye çağirdiler Men de 40. ĥestelendim gêtmağê mudarım²⁸ yoħtı. Bari didim Kaħem bizavi²⁹ gönderem. Gêtım aħore, bizavi yihedim, alledim pulledim, altunleri taħtım boynüne, gönderdim toy evine Aħşem öldi bizav gelmedi, merkimdan patledim. Baħtım herif geldi. Didi “Nolmış arvat?” Didim “Hal mesele bële bële” Vâla herif kaħtı yerindan meni döydi atı kapiye.

21. kuymaħ: un çorbası. 22. tiloħ: tulum. 23. ĥeşşem: epeyce. 24. gıra: görelim. 25. beħtan düşmişem: bahtına,eline ayağına düştüm 26. demdeke: dem dakika, ikide bir. 27. kıto kıto êt-: küçük küçük parçalara böl- 28. mudar: medar 29. bizav: buzağı.

45. Bêşinci baci didi “Türün bi de men annedem.”

Menimki de sabunnan hınne saterdi. Mal gelende getürürdi koyerdi odeye. Men de didim “Herif evimiz tardü, bi ode yapaş.” Didi “Vâla toğri diyêsen.” Kaştım devîrsi³⁰ gün hınneyi yoğurdım sabunleri de aldım elime bi kat sabun bi kat hınne, bi kat sabun bi kat hınne koya koya bi tuvar yaptım. 50. Aşşem öldi herif geldi didi “Bu ne işdü?” Didim vâla “Mesele beşe beşe” Menim kolümdan tütütti attı kapiye.

Vâla bu bês baci sabahe kede beşe annedülle, annedülle sabah ölü kaşelle gidelle babalari evine.

Bitlisli Nahide Eren (Yaş: 50, derleme yılı 1970)

I./1. Allaha inanesen men bu gece günahın boynüma ölsün yari gecede oyandım ikki yüz seyhşen alti kişi teskere alıptı yani ölmüş. Hele bahara kede de ün tene, ün bês tene vâ. Kırk Kırkbês elli dedin mi düş tuvarların dibine hırıl da ki ölüm gelsin. Ele degil mi babam? Bu melmeketin türumi éledir 5. Vâllahi günahın boynüma olsun kırk kırkbês yaşına girene kede onun bunun hekkına tecavüz ét, kırk kırkbês yaşından sura düş tuvarların dibine hırıl da. Vâllahi beşe, ha.

Allah Allah edir Mahmud hocedan têt el bağlır, beki ottüz adamın hekki vâ cebinde. Hoce götürir atir taşın zerine³¹.

10. Konşılar buni nasıl bülürsüz, konşılar buni nasıl bülürsüz?

Canım bunun ne altını kazırsan götür at yerinde oynasın ne emeli vârsa görsün.

Hangi adama kölgelenirsen o kölgeyi üstünden kesir alır. Baba tür görek ölmir ki kardeşim ölmir ki.

Ahlathı Ökkeş Toktaş (Yaş: 35, derleme yılı 1973)

II/1. Adamın yerine gëttik, kar ha bu kede. Bu Hulusi ireller ireller dedim “Yav Hulusi heç olmasa bês deke tür bu ne veziyettir?” Beşe tipi esir esir. Dedim “Hulusi tür başam hökmatın³² heberi vâ mi, buralarda köy olduğünü?” Bu türdi gëttim yerıştım gëttik bile bi köye girdik bi eve, aşşam 5. yattıh sabahnan kaştıh herife illahım³³ deyir ki men senin öküzün almanam. Baba tür bu işimizi görek, düşek yola onnan sūra almırsan alma.

Ahlathı Ökkeş Toktaş (Yaş 35, derleme yılı: 1973)

III/1. Bizim mehlede toy vârdi. Meni toya çağırdılar. Gëttik toya, daul zırna çalınirdi, karışık genşlar oynırlardi. Epey kêt çıkarttılar. Oğlana dedim “Gelmişik senin toyaş, sen bizi heç sormırsan.” Dedi “Misafirsiz gelipsiz otı-

30. devîrsi: ertesi 31. zerine: üzerine. 32. hökmat: hükümet 33. illahım: illa,

rîrsüz” Dëdım “Babaş nerde? Anasi dëdi “Biz bişê diyemirik, haber êdek gel- 5. sîn” Neyse dëdiler gëvi³⁴ tıraş ôlecaş, geviyi getirdiler meydana. Daul zırna keşti. Geviyi tıraş êttikten sūra, dëdiler “Gelin gele” Gëvi damda almayı gelinin başına attı, vûramadi, sağdışlar sahanın içindeki meyveyi töhytılar gelinin başına, altta uşahlar karılar parayı topladılar, bu paralar berekettir, herkeş kisesına buraşır. Aldılar gelini içeriye, artıh toy halhı³⁵ tağılmaya baş- 10. ladılar. Biz de tağıldıh. Gëdirken bize sorıllar “Nerden gelirsiz?” Ele usul sesnan “Toydan.”

Ahlathı İhsan Akbaş (Yaş: 50, derleme yılı 1970)

IV./1 Yaşım küçüyhtı fekr olduş, babam hesteledi. Onnan sūra çobanlıh yaptım üç sene. Babam öldi. Dëdım bi simsarlıh yapaş, neyse öldü ş esger. Esgerligimi İstanbul’da yaptım. İstanbul Rumelikavağında. Esgerdan geldim anam dëdi ki sen esgere gëttiş gine de adam olamadın eblağın daha beter değışip- 5. sen, yav biz sennan nicedececıyık. Abên sözini tütııırsan, ne deyirse karşı gelirsen. Men tütüğm gëttiş kardaşııınnan bile ekın bıçmege. Her gün tağda men kalırdım, bi gün de men geldim eve. Eve gelir gelmes kafam eştı dëdım men tağa gitııırem. Aldım başımı gëştım gëttiş Tadvana. Tadvana gëttiş Se- kede³⁶ yattım. İki tene ozun boyli adam geldi, dëdi. “Sen burda ne yapırsan, 10. kardaşın tağda ekın bıçır, makına tütuplar, anan da evde ağılr, seni ayrır- lar sen ne yapırsan?” Men de aldım başımı gëştım gëttiş Tadvana Ele de ac ölmışam heddınnan fazla. Onnan sūra gëttiş Lazlara birez ekın bıştım. Tat- vanda Niyazi meni görır görmez dëdi “Ulan Menduş sen ne aryırsan?” Dëdım “gelmişen çalışmağa.” Vây dëdi “Ocağın batmaya Ahlatta iş yoğmudır? Ekın 15. zamanıdır, millet ağaştan adam iştır.” Dëdım “Adam sen de men gelmişem çalışmağa. Haydi kerete atle makineye gët.” Meni tütütti, attı makineye gëştım geldim Çubuğlunın yokuşunda makine devrıldı, az kaldı kalem makinenın altında, ele bi hadise de atlettım

Bigün de kardeşimin yanında ma’vinlik yapıram. Bittizdan çıhtım gel- 20. dım Rehvaya lastigim top attı. Men de orucam susadıh lastiğı söyhtüm, yaptım girmi otuz metre gëttiş gina top attı. Maaşım da zeten kırkbês lira. Abê men buni yapmıram. Niye yapmırsan vâla yapmıram Abênnan dö- güştüm. Neyse geldik Tadvana mejbır kaldım orucımı yëdim. Abêm de oruc degir, tütııımir, men küçügem tütüttüm o tütııımadı. Bu iş maş yaramaz dëdım 25. çıhtım.

Bigün de sabah abêm dëdi têt gelesen. Kaştım gëtmege. Gëttiş, dëdi “Niye gëj gelipsen?” Dëdım “yatırdım oyadamadım maş tokat vürdi. İştte beşe. Bi zaman nêdenem nêtmeyem, yemek yebülmedik, kaldıh ac. Kafama koydılar ehliyet al. Şofirlik yaptıh, onanan da bi şê bécereıımedik. Şım- 30. diyese komıسیونluş yapırıh. Allah sonmızı her êde Allahıma şükredır oturııram.

34. gevi: güvey. 35. halhı: halkı. 36. Seke: bir yer adı.

Diyarbakırdadıh onnan barabar gëttik oynamaya, Ahmunuñ çocuğ-lari şofir Osmanıñ kızı Aytenıñ kulağınnan küpi³⁷ çıharttılar. Annesi dedi “Niye sahap ölmadıñ küpi çıharttılar kulağınnan?” Dëdim “Eyağımda ayak-35. kabi yohti, koşayım alayım.” Dëdi “Allah belani vërsin eyakkabili mi insan çoğ kaçer yoğsa eyakkabisiz mi?” Sen yenneyah³⁸ daha iyi kaçerdiñ niye küpi almadıñ?” Aldılar gëttiler Vâla mendan biraz tarıldı, kulağlarımı de tütüti çeyahı men de ağıhya ağılya gëttim eve.

Ahlatlı Menduh Gülşen (Yaş: 30 derleme yılı 1973)

V/1. Geçen sene gëttim Vâna. Benim çocuğlar orda muḥatıtlıh yapir-lardi. Orda beyhçi Hüseyin vârdi, oni kâvarlardı³⁹. Onnarıñ bi de Keyserili bi mi-dirleri vârdi. Dëdim “Hüseyin beni tanıştırab’ülürsen midirnen?” Çıhtım onunnan konuştım. Urusyadan bi ki baş aştım. Dëdim “Midir beg bülür mi-5. san ben cahılam feket çoğ gezmişem.” Dëdi “Hele annat göre.”

Pasınlarda esir olduğ. Ben Urusca bülürem, Urusca öğrenmişem dëdim. Türyhçenin baş tercümanı diyin bene bi vesika vërdiler. Bi zaman ḥeste-hanede kaldıh, bi zaman süra bizi Sibiryaya sevk ëttiler. Kerevana aldıh, bi gün baḥtılıh kerevananıñ çersinde domuz eti çıhtı. Unyeddi bin kişi Türyh esiri 10. vârdi orda. Yüzbaşıya süledim biz Türkük biz bülümüyerekten yëdik, biz domuz etini. yemenik. Dëdi “Vâliye süleyem” Vâli beni çağırđi, dëdi “Yer-siz yiyiñ, yimessiz zehrimar⁴⁰ yiyiñ” Bi kaş gün süra dëdiler bi paşe teftişe gelir. Bülümürem Nigolay midi, yoğsa Nigolanıñ ma’vini midi? Dëdiler “Türyhler düzülecek” (buni içem konışam) Urus kumandani geldi, esirleri düzdüm, dë-15. dım “Sağdan gelirse sağa soldan gelirse sola selam vërillar, Paşe ‘zero’ diyir bağırillar ‘ızdarovit’ diyen vaḥt merḥaba paşe ḥezretleri diyirsiz” Paşe geldi baḥ kumandasi vërdim, hazır olduğ, gëştım karşıya. Herif ifrit⁴¹ biş burdan çeri girmes. “Nasil, eyi misiz?” dëdi. Dëdim “Vâllahi eyiyik yalanız bi şeden kötüyik.” “Neden kötüsiz?” Dëdim “Sarıkemiş cebhesinde bizi kanun ayında 20. esir tüttiler tütütlari vaḥt bize dëdiler ki sizi Sibiryaya sevk ëdeceyik Siz orda ‘yaşe⁴² olacaḥsiz” Kumandan dëdi “Doh docna = Evet ëledir.” O kuman-dan bizi esir tütütuğı zaman dëmedi sizi dinizdan çıhardacayıh. Muhammed, üm-metine domüzi yasaḥ ëtmiş, biz bülümüyerekten ki sene burda domüz etini yëdik, süra derisini gördük yemeğıñ çersinde. Altı yëddi gün kerravana almadıh (Vâliyi 25. elimnan işaret ëttim) vâli yersiz budür yimessiz zehrimar yiyiñ istikakiz budür” dëdi. Paşe sürdi “Pekiy dëmegin nedir?” “Dëmegüm odür biz kuur-şun atmişik size, Alman Avustural da kuurşun atıplar size. Bizim günahimiz nedir?” Türyh eskeriniñ çersinde kesap da vâır fırıncı de vâır bandüci de vâır, muzkaci⁴³ de. Neyçün mutbaḥlarımızı ayırmirsiz?” Cebinnen bi defter 30. çıharttı, yazdı yazdı. “Pekiy bi diyecağıñ vâır mı?” “Yoḥ” dëdim. Bële üş

37. küp: küpe. 38. yenneyah: yalıñ ayak 39. kâv-: kov-. 40. zehrimar: yılan zehiri. 41. ifrit: babayiğit. 42. yaşe: işe 43. muzkaci muzıkaci

def’a yuḥardan aşığı sızdırdı baḥtı dëdi “Sen ne millettensin?” Dëdim ben Türyh oğı Türkem” “Sen ḥalis Türyh misan?” “Ḥalis Türkem” Dëdi oḥur yazar misan?” Dëdim “Ḥeç’ bi lesanı da oḥur yazar deyilem” Dëdi “ëyi ki sen oḥur yazar deyilsen oḥur yazar olaydın Urusyanıñ bi kazuğı vârdi oni de sen 35. çıkarırdıñ.”

Şimdiden süra Allaḥtan iman kur’an istiram. İki tane de oğılüm vâır çalişillar, yardım ëdillar, şimdiki oğullar baba mabayı tanimillar, ba’zisi vâır tanillar. Sebze ekerik rızkıñı Allah ulaştıri, yirik, otirik.

Ahlatlı İbrahimoglu Süleyman (Yaş: 80 derleme yılı: 1968)